
Всесоюзний перепис 1937 р. був другим таким заходом в радянській історії. Водночас це був перший перепис вседержавного масштабу після розпочатої сталінським керівництвом у 1929 р. „революції зверху” та ліквідації будь-якого вільнодумства чи автономії як в царині політики, так і в сфері економіки та культури. Це був також перший перепис після жахливого голодомору 1932-33 рр., віддалений від нього у часі лише на 3,5 роки. Аналіз січневого 1937 перепису населення може допомогти у визначенні кількості жертв більшовицького режиму у 1932-1933 рр. Спроба пролити світло на кількість загиблих під час голодомору і стала основною причиною публікації нижченаведених документів.

Варто зауважити, що в умовах формування та зміцнення тоталітарного ладу перед керівниками статистичних відомств у 1936-1937 рр., укупі з професійними, постали суто політичні завдання, основною метою яких було довести переваги „сталінського соціалізму” над оточуючим зовнішнім світом. Вагомими чинниками досягнень сталінського керівництва мали стати підвищення освітнього рівня населення, зміна структури економіки та занять насе-

лення (про розуміння політичних завдань у визначенні цих аспектів свідчать **документи № 15-17**), значна урбанізація суспільства (усі ці питання досить ґрунтовно висвітлювалися під час перепису). Та все-таки основним прикладом переваг радянського суспільства мало слугувати відчутне зростання населення – це й було основним політичним завданням перепису. Однак саме з ним статистичне відомство не впоралося, тому матеріали Всесоюзного перепису 1937 р були засекречені, а сам перепис у вересні 1937 р компартійне керівництво оголосило дефектним. Чому ж головне політичне завдання не було виконане?

Характеризуючи проведення Всесоюзного перепису 1937 р., варто підкреслити, що готувалися до нього довго і ретельно. При цьому використовувався досвід такої практики 1926 р. Російські дослідники підкреслюють, що на чолі перепису стояли справжні спеціалісти та професіонали, які мали чималий досвід роботи у сфері економіки та статистики – О.Квіткін, І.Краваль, Л.Брандгендлер (Бранд).¹ Незважаючи на посилення культу особистості Сталіна, провідні демографи на той час ще не змогли відкинути наукові критерії при підготовці перепису та підбитті його підсумків і повністю перейти на обслуговування потреб компартійного керівництва. Всесоюзний перепис 1937 р., разом з подібним заходом 1926 р., можна назвати найменш заангажованим замовником-владою, оскільки ті, хто його очолював, намагалися дати владним структурам об'єктивні та правдиві відомості про тогочасне суспільство.

Хоча отримані цифри, що свідчили про наявність в СРСР 162 млн. чол., мало відповідали очікуваним 180 млн. (за найскромнішими прогнозами –

170 млн.²) населення, керівники перепису намагалися не зробити якісь приписки, а об'рунтовували точність отриманих результатів. Те ж намагалось зробити і керівництво УНГО Держплану УРСР на чолі з О.Асаткіним – ці люди відповідали за підрахунки населення на території радянської України. Водночас керівники статистичних відомств вже не мали можливості сказати правду про причини такого ганебного становища, хоча якихось пояснень влада вимагала. Тому у пояснювальних документах, де наводяться реальні цифри, коментарі часто зовсім надумані та неправдоподібні (див. наприклад док. № 1), рідше – взагалі відсутні. Але навіть такі пояснення не могли врятувати керівників перепису – їх було репресовано, а результати роботи визнані дефектними та засекречено.

Щоб зняти питання об'єктивності даних перепису 1937 р., а відтак і доцільності публікації неопублікованих раніше документів, що стосуються його результатів в Україні, підкреслимо, що за оцінками сучасних демографів похибка у недообліку населення в 1937 р. складає приблизно 0,3-0,4%. Це не перевищує похибку інших радянських переписів³. Аналіз документів про хід підготовки та проведення перепису теж не дає підстав сумніватися у його високій якості.

Російська дослідниця В.Жиромська наводить дані архівних документів, що свідчать про усвідомлення керівництвом ЦУНГО напередодні перепису нереальності прогнозованих раніше 180 млн. чол. Хоча названі в цих документах цифри дещо завищені – 165,9 млн.⁴ – вони усе таки ближче до дійсності. Не менше можливостей об'єктивного прогнозу кількості населення республіки було і в українських ста-

тистиків. Аналізуючи наведені нижче документи, їх упорядник дійшов до висновку, що керівництво УНГО Держплану УСРР володіло даними про справжнє демографічне становище, але оприлюднити їх воно не мало змоги. Адже реальні підрахунки свідчили про демографічну катастрофу в Україні, а це суперечило політичним оцінкам компартійного керівництва.

Звернемося до фактів. Доповідна записка О.Асаткіна С.Косіору свідчить, що керівництво українського статистичного відомства ще в 1935 р. добре розуміло нереальність цифр поточного обліку населення, що впливали з даних загсів (див **док.№9**). Тому на них у обліку сільського населення й не покладалися. Однак був інший показник, що вражає своєю високою точністю. Це – дані обліку платників сільськогосподарського податку, що був у підпорядкуванні народного комісаріату фінансів (далі – **облік НКФ**). Цей податок охоплював усе сільське населення УСРР. В умовах жорсткого тиску і контролю над селом було практично виключена можливість ухиляння від його сплати. Водночас такий податок не платили двічі. Тобто оцінка кількості сільського населення за цим критерієм фактично була найбільш точною. Це зайвий раз підтвердив перепис населення (див **док. №2**) – у сільськогосподарських регіонах облік НКФ станом на 1.01.1936 був надзвичайно близький, а іноді і тотожний, результатам перепису. А дещо меншу від переписної кількість селян, зафіксованих обліком НКФ, можна пояснити міграцією населення та відчутним зростанням (на 550 тис., за оцінками УНГО УСРР) населення протягом 1936 р., а також тим, що частина жителів цих сіл не займалася сільським господарством.

Облік НКФ вівся і в 1934, і в 1935 р. Але керівництво УНГО Держплану УСРР, орієнтуючись на проголошені вищим компартійним керівництвом цифри, що свідчили про високий рівень приросту населення в 1930-ті рр., бездоказово назвало дані обліку НКФ на червень 1934 р. низькоякісними (див. **док. № 9**). Адже названа в них кількість сільського населення радянської України - **19 374,1 тис. чол.** – була значно менша від тієї цифри, що випливала з доповіді Сталіна, вона також суттєво відрізнялася від наявних даних обліку УНГО УСРР. Згідно цього обліку на 1.01.1934 р. в Україні налічувалося **23 553,6 тис.** (різниця – **4 159,5 тис. чол.**) сільського населення – і це з врахуванням відзначеного обліковцями негативного сальдо природного приросту населення УСРР в 1933 у розмірі **1 379 571 чол.!**

В той же час керівники УНГО Держплану УСРР на чолі з О.Асаткіним усвідомлювали, що не можна покладатися на дані поточного обліку, передусім через їх неточність стосовно сільського населення. Про те, що основні прорахунки такого обліку склалися якраз у 1932-1933 рр., говорить у ряді документів, приведених нижче. Пролити світло на характер помилок поточного обліку населення допомагає також доповідна записка заступника Наркомздор'я Хармандар'яна С.Косіору, датована 6 червня 1933 р. У ній йдеться про тяжкий стан справ на селі у Київській області і, зокрема, наголошується: „Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так, по Сквирському району з 1.01 по 1.03. по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01. 1 773 смер-

тельних випадки, у Володарському районі на 1.03. у звітах говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3 000 чол.”⁵ Тобто різниця – майже у чотири рази! Цей приклад (а він не поодинокий) дозволяє зробити висновок не лише про значний недооблік органами УНГО УСРР смертності населення, а й певною мірою оцінити ступінь такого недообліку.

Повернемося тепер до перепису 1937 р. Вище ми з’ясували, що поточний облік УНГО на селі не відповідав реаліям життя. При чому, як ми зазначили, кількість сільського населення можна було якоюсь мірою визначити завдяки обліку НКФ. Це, зрештою, фактично визнало і керівництво УНГО УСРР (див **док.№2**), відзначивши у порівняльних даних попередніх результатів перепису 1937 р не поточні дані УНГО Держплану УСРР, а саме облік НКФ. Але в містах основним лишався поточний облік населення статистичним відомством, оскільки іншої можливості не було. Більш точні його цифри мали представити паспортні столи, але вони на той час ще не запрацювали на повну потужність. Ступінь неточності обліку населення був різний у різних областях України. З наведеної у документах таблиці (див. **док №4**) видно, що чим більше урбанізованою та промислово-розвинутою була область, тим більше поточним обліком УНГО було недообліковано населення, пов’язаного передусім з працею на промислових підприємствах. Тобто мова – підкреслюємо це – йшла не про переоблік населення, а про його недооблік.

Аналіз документів **№3** та **№2** дозволяє зробити висновок, що в основному недооблік стосувався тієї частини населення, що працювала у місті, але

проживала на території, що не вважалася власне містом, і в той же час була у складі міськради міста – тобто не входила ні до обліку НКФ сільського населення, ні до поточного обліку міського населення УНГО Держплану УРСР. Про це свідчить і лист А.Асаткіна до КП(б)У від 5 січня 1937 р., у якому підкреслюється: „Під час перепису виявляється майже у всіх областях ціла низка ніде раніше неврахованих житлових споруд. Особливо багато таких ніде не зареєстрованих житлових споруд переписувачі виявляють у великих містах: в Харкові, Києві, Сталіно, Дніпропетровську”⁶.

Звідки бралось це додаткове населення, чи були це переважно вихідці з українських сіл – питання лишається відкритим. Його розв’язання допомогло б визначити і більш точну цифру жертв голодомору. Хотілося б лише зауважити, що, приміром, аналіз національно-культурної політики ЦК ВКП(б) в Україні і, зокрема, в Донбасі, дає підстави вважати, що українізаційні процеси тут були призупинені не в останню чергу тому, що у містах після 1933 р. перестав зростати відсоток українців. Ті вихідці з села, хто якимось дивом зміг переселитися у місто у 1933 р., поповнили ряди міського пролетаріату. Але ж за один рік міста Донбасу не могли прийняти усіх голодуючих – ні роботи, ні зайвих харчів для цього не було. Тай не близький це був світ для багатьох українських селян, набагато ближче іноді було до сусідніх областей Російської Федерації, але там на кордонах із січня 1933 р. стояли загороджувальні загани. Пізніше, в 1934 та подальших роках, поповнювати ряди пролетаріату Донбасу за рахунок українських селян не було фізичної можливості – уряд СРСР був змушений заселяти сільськогосподарські

райони Донецької (передусім райони утвореного воєни 1933 р. Старобільського округу) та Харківської (що межувала з районами Донбасу) областей вихідцями з інших регіонів, у 1934 – саме російськими селянами.

Промовистим є той факт, що кількість тих, хто назвав себе українцем, за 10 років зменшилася майже на 5 мільйонів, тоді як, приміром, росіян збільшилася більше ніж на 16 мільйонів (див док. №7). І це зважаючи на те, що період з 1926 по 1931 та 1935-1936 рр. характеризувався досить вагомим природним приростом населення СРСР, в тому числі і на території радянської України. Звичайно не усі ті, хто назвав себе українцем у 1926 р., обов'язково підтвердив це і у 1937 р. Місцевим уродженцям Кубані, що вціліли після голодомору, було просто заборонено називатися українцями. Але варто відзначити, що на той час мали місце і зворотні процеси, зокрема на території України. Занесення себе до числа українців могло допомогти у кар'єрі, так як влада стежила, щоб відсоток корінної національності у владних структурах був досить вагомим⁷. Можливо, саме таке ставлення до корінних етносів було однією з причин лише зовсім незначного збільшення в СРСР кількості єврейського населення – при бажанні зробити кар'єру значно вигідніше було назвати себе представником корінної національності. Таким чином питання про точну цифру зменшення етнічних українців лишається відкритим

Аналіз результатів перепису 1937 р. дозволяє нам певним чином визначити якщо не масштаби жертв голодомору, то хоча б його географію (див док. №2). Оскільки терор голодом був спрямований на селянство, вважаємо за доцільне дослідити зміну

кількості сільського населення в різних регіонах радянської України. На час перепису у республіці основними адміністративними одиницями були області, але у складі деяких областей було утворено також округи. Це пояснювалося близькістю до державного кордону (Київська та Вінницька області) або надзвичайно важким становищем на селі (Донецька область). То ж у своєму аналізі ми враховували саме названі адміністративні одиниці, причому увагу звертали виключно на сільськогосподарські райони. У кількісному та відсотковому відношенні картина виходить така (обраховано за даними док №2):

Область чи округ (без міськрад)	1926 р.	1937 р.	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька (без округів)	2 379,2	2 017,1	84,8 %
Кам'янець-Подільський округ	356,3	330,3	92,7 %
Могилів-Подільський округ	260,8	232,9	89,3%
Проскурівський округ	396,3	349,9	88,3%
Шепетівський округ	423,5	349,9	93,7 %
Донецька (без Старобільського округу)	1 103	1 310,2	118,8 %
Старобільський округ	641,1	420,5	65,6 %
Дніпропетровська	2 762,1	2 324,8	84,2%
Київська (без округів)	4 367,4	3 400,2	77,8%
Коростенський округ	354,4	310,1	87,5%
Новоград-Волинський округ	168,1	161,4	96 %
Одеська	2 461,5	1 873,6	76,1 %
Харківська	4 691,7	3 593,7	76,6 %
Чернігівська	2 696	2 385,8	88,5 %
МАРСР	506,2	473,6	93,5 5

Цифри з наведеної таблиці свідчать, що лише у сільських районах промислової частини Донецької

області (без Старобільського округу) відбулося зростання населення. Але це сталося саме за рахунок того, що значна частина жителів була зайнята у промисловості. Більш-менш стабільним було становище у прикордонних округах Київської та Вінницької областей, Молдавській АРСР та Чернігівській області, хоча населення перелічених регіонів й зменшилося у порівнянні з 1926 р. В інших регіонах спостерігалось більш істотне зменшення сільського населення. Про райони, де демографічне становище було найгіршим у порівнянні з 1926 р., свідчать такі дані (за док. 2):

№	Назви округів та районів	Населення		
		Дані переписів		
		1926	1937	1937 у% до 1926
1.	Сніжнянський (Донецької)	75,40	33,9	44,0
2.	Кривоозерський (Одеської)	55,2	25,2	45,7
3.	Новгородковський (Дніпропетровської) 48,6	22,8	45,9	
4.	Мостовський (Одеської)	20,3	10	49,2
5.	Аджарський (Одеської)	28,8	14,2	49,5
6.	Йовсугський (Староб. округ, Донецької)	31,30	16,8	53,8
7.	Устимівський (Одеської)	38,3	20,8	54,2
8.	Нехворощанський (Харківської)	52,6	28,5	54,2
9.	Білокуракинський (Староб. округ, Донецької)	45,90	25	54,7
10.	Новопсковський (Староб. округ, Донецької)	42,30	23,4	54,8

11.	Володарський (кол. Б.Ц. округ) (Київська)	47	26,8	55,5
12.	Ново-Астраханський (Староб. округ, Донецької) 27,50	15,8	55,6	
13.	Ново-Миргородський (Одеської)	45,8	25,7	56,2
14.	Миропольський (Харківської)	60,8	34,7	57,0
15.	Марківський (Староб. округ, Донецької)	49,20	28,2	57,3
16.	Верхнє-Теплівський (Староб. округ, Донецької) 34,40	19,7	57,4	
17.	Біловодський район (Староб. округ, Донецької) 43,30	25	57,7	
18.	Вільховацький (Харківської)	45,6	26,3	57,7
19.	Решетилівській (Харківської)	81,7	47,1	57,7
20.	Нижнє-Сірогозький (Дніпропетровської)	45,3	26,8	57,9
21.	В.Кринківський (Харківської)	45,5	26,3	57,9
22.	Добровеличківський (Одеська)	30,4	17,8	58,5
23.	Ольшанський (Одеська)	37,8	22,3	59,0
24.	Нижнє-Дуванський (Староб. округ, Донецької) 38,10	22,5	59,5	
25.	Рівненський (Одеської)	36,6	21,9	59,9
26.	Тишківський (Одеської)	22,7	13,6	59,9
27.	Покровський (Староб. округ, Донецької)	20,00	12,4	60,0
28.	Ржищівський (Київської)	70,9	42,8	60,0
29.	Білолуцький (Староб. округ, Донецької)	30,70	18,5	60,1
30.	Компаніївський (Одеської)	40,4	24,3	60,2

Таким чином, серед 30 районів, де кількість населення згідно даних перепису 1937 р. виявилася найменшою у порівнянні з результатами перепису

1926 р., ми побачимо 10 (з наявних 18!), що входили до складу Старобільського округу Донецької області, 9 (з 70 сільських) Одеської, 5 (з 84) Харківської, 2 (з 59) Дніпропетровської та 2 (з 90) Київської областей. Аналіз даних перепису 1937 р. вносить певні корективи у перелік регіонів, що мали найбільше негативне сальдо природного приросту населення. Найнижчим цей показник був саме у Старобільському окрузі Донецької області – у порівнянні з 1926 р. його населення становило 65,5%. І це незважаючи на організовані переселення на цю територію селян з Росії (1934 р.) та Київської області (1935 р.). Але дослідники, які орієнтуються на статистичні дані по областях, на цей факт уваги не звертають, оскільки при аналізі населення округу автоматично включається до Донецької області, а в ній демографічна ситуація була найкращою в Україні.

Аналізуючи хід підготовки перепису та його перебіг, не можна не підкреслити ретельної та наполегливої роботи його провідників задля досягнення точних результатів. Статистичне відомство зробило усе залежне від нього. Ще до початку організації масової роботи та пропаганди перепису було складено та затверджено списки міст, міських поселень та сіл. Була зроблена важка рутинна робота – перераховані підсумки перепису 1926 р у кордонах 1936 р. Це стосувалося чисельності населення, його статі, віку та національності. Керівництво УНГО Держплану УРСР провело також чимало іншої організаційної роботи (див **док. №12**). Неодноразово зверталася увага на недостатню пропагандистську роботу та допомогу підготовці перепису місцевими владними органа-

ми. Причому ці звернення мали певний відголосок як у всесоюзному масштабі, так і на території України. (див. док. №13 та 14). Результатом цих зусиль стало те, що замість необхідних 24 000 інструкторів-контролерів та 168 000 переписувачів (див. док. №12) було підготовлено відповідно 28 767 та 204 295 чол., причому від 18 до 30% лишалося у резерві (було задіяно 159 252 переписні ділянки та 23 206 контроль-но-інспекторські ділянки)⁸. Тобто кадрами цей захід був забезпечений у повному обсязі.

Перепис 1937 р. відрізнявся від інших тим, що переписувалося лише наявне, а не постійне населення. Зрозуміло, що навіть вказана велика кількість працівників не могла б забезпечити якісного результату, якби весь перепис здійснювався в один день. До того це могло спричинити багато неточностей. Тому організатори потурбувалися, щоб у сам день перепису – 6 січня 1937 р. переписувачі лише лічили, а переписні листи вони заповнювали в основному під час попереднього обходу будинків та квартир, що здійснювався 1-5 січня. 6 січня переписувачі або викреслювали тих осіб, які кудись виїхали, або додавали та заповнювали переписні листи на новоприбулих. Саме апеляція до великої кількості незареєстрованих „подорожуючих” стала одним з основних аргументів при визнанні перепису недійсним.

Похибка, звичайно, була, як вона буває завжди. Але її величина була зовсім незначною. Так при перевірці (у всесоюзному масштабі) 20 791 сільрад 25 областей та республік було виявлено 4 877 чол., що були пропущені під час перепису. Тобто одна людина на 4 сільради. Це були переважно люди,

які не були вдома 6 січня і котрі заявили, що їх не полічили. Однак проведена перевірка деяких випадків показала, що більшість таких громадян усе ж були переписані (див. док. №6.). та й інші дані свідчили – кількість неврахованих переписом осіб незначна (див. док. №№ 1, 5, 6).

Ще одна цікава деталь: переписний лист заповнювався не посімейно, як планували спочатку, а по квартирно. Тобто в одному листі виявлялися усі, хто мешкав у одній квартирі чи будинку. Має зацікавити дослідника і зміст питань, що задавалися населенню (див док. №11).

У доповідних записках керівника ЦУНГО Держплану СРСР І.Кравалю керівництву держави, поданих за результатами перепису, йдеться про умовний поділ держави на 5 груп регіонів, виділених за характером змін у кількості населення. Територія України, за виключенням Донбасу, віднесена до п'ятої, найбільш несприятливої групи, результати перепису у якій виявили зменшення населення головним чином через від'ємне сальдо природного приросту населення. При цьому прямо наголошується, що саме у цих регіонах спротив населення колективізації був найбільш гострим, що й відбилося на кількості населення. (див. док. №5, 6).

Таким чином, хоча сам термін „голод” у представлених нижче документах не вживається, але у поясненнях того, чому так мало виявилось населення, співробітники ЦУНГО СРСР та УНГО УРСР під тим чи іншим приводом постійно звертаються до 1932-1933 рр. І це лише підкреслює важливість даних репресованого перепису для більш зваженої оцінки кількості жертв голодомору.

* * *

Структурно документи розподілені на дві частини.

У частині I – **Результати перепису** - зібрані матеріали, що безпосередньо вказують на цифрові показники кількості населення в радянській Україні. Документи розташовані у хронологічному порядку. Тому спочатку йдуть віднайдені упорядником в архівних джерелах дані, надіслані партійному керівництву українськими статистиками. Оскільки ці дані були найперші, то у них говориться лише про відповідь на одне (основне) питання перепису – кількість населення. Потім ідуть аналогічні попередні дані у всесоюзному масштабі, запозичені з попередніх публікацій російських науковців. Українських матеріалів щодо інших показників перепису нам віднайти не вдалося, то ж ми запозичили деякі матеріали, що стосуються України та українців з раніше опублікованих російських джерел. Нашу увагу також привернув документ, що стосується перепису контингенту „А” НКВС – його працівників. Тому цей документ (№8) ми теж навели у нашому збірнику документів.

У частині II – **Технологічний та ідеологічний супровід перепису** – наводяться документи, що характеризують хід підготовки, проведення перепису та підведення його підсумків. Документи охоплюють період з 28 квітня 1936 р (постанова уряду про Всесоюзний перепис) до 26 вересня 1937 р. (рішення про скасування результатів перепису 1937 р. та призначення нового у 1939 р.). Виходить за межі цього періоду лише один документ, у якому говорить про облік населення у 1934 р., наводяться приблизні його цифри та говориться про необхідність вирішення до наступного Всесоюзного пере-

пису цілої низки проблем з обліком населення (док. №9).

Оскільки рішення та настанови спочатку приймалися на союзному рівні, а потім спускалися на республіки, то у ряді випадків першими йдуть спочатку московські документи, а потім – аналогічні українські (див. наприклад док. № 13 та 14, №21 та №22). Щоб читач краще міг розібратися у технологічному аспекті перепису приводиться не лише постанова про перепис (док №10), а й бланк переписного листа та пам'ятка переписувачу (док. №11, 19). З метою допомогти досліднику зрозуміти, які групи, окрім РСЧА, переписувалися в окремому порядку, наводиться документ 20, у якому розповідається які контингенти рахували спеціальні переписувачі з НКВС. Телеграма про 5% перевірку перепису в Україні від 23 березня (док.№23) свідчить про початок активного тиску та органи УНГО Держплану УРСР, тим більше, що О.Асаткіна на той час з посади було вже знято.

Оскільки ми не ставили перед собою завдання показати події, що призвели до фальшування результатів цього перепису а потім і його відміни (ці питання детально розглядає у своїй статті С.Кульчицький), то ми не використали навіть невеликої кількості наявних (і опублікованих раніше) документів, що характеризують цей процес. Кінцевим документом у збірнику є постанова про визнання перепису дефектним – вона найкращим чином ілюструє намагання компартійного керівництва відхреститися від тих негативних оцінок його діяльності, які впливали з результатів перепису 1937 р. (див. док №24)